

- 23 Аханов К. Грамматика теориясының негіздері. – А.; Мектеп, 1972. – 215б.
- 24 Суатай С. Лексикалану құбылысы және атаулық тіркестер // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – No 2(132). – 2011. – Б. 160-162.
- 25 Способы номинации в современно русском языке. – Москва Издательство “Наука”, 1982. – 295 с.
- References:
- 1 Voprosy razvitiia turkskikh iazykov v SSSR // Materialy Vsesoiuznoi nauchnoi konferensii. – Almaty: Nauka, 1964. – 242 s.
- 2 Kaidar A. Kazak terminologiasyna janasa kozKaras. – Almaty: Rauan, 1993. – 36 b.
- 3 Vainraih U. Odnioiazychie i mnogioiazychie // Novoe v lingvistike. – Vyp. 6. Iazykovye kontakty. – M., 1972. – С. 25-60.
- 4 Haugen Einar. Proses zaimstvovaniia // Novoe v lingvistike. – M.: Progres, 1972. – Vyp. 6. Iazykovye kontakty. – S. 344-380.
- 5 Zemskaia E.A. Iazyk kak deiatelnost: Morfema. Slovo. Rech. – M., 2004. – 237 с.
- 6 Sorokin Iu.S. Razvitie slovarnogo sostava ruskogo literaturnogo iazyka. 30-90-e gody XIX veka. – L., 1965. – 565 с.
- 7 Baitursynuly A. Til tagylymy (Kazak tili men oKu-agartuga Katysty enbekteri). – Almaty, Ana tili, 1992. – 445 b.
- 8 Jubanov K. Kazak tili jonindegi zertteuler. – ond., 3-bas. – Almaty, Memlekettik tildi damytu instituty, 2010. – 608 bet.
- 9 YsKaKov A. Kazirgi Kazak tili. Morfologia: jogary oKu oryndarynyn studentterine arналган oKulyK. – Almaty, «Mektep» baspasy, 1974. – 407 b
- 10 Oralbai N., KurmanAliev K., Baltabaeva J. Kazak tiliin sozjasamy: oKulyK. – Almaty: Inju-Marjan baspahanasy, 2014. – 290 b.
- 11 Kazak gramatikasy. Fonetika, sozjasam, morfologia, sintaksis. – Astana, 2002. – 784 b.
- 12 Tektigul J.O. Evolusia obseturkskikh afiksov v kazahskom iazyke. – Almaty: SSK, 2018. – 277 s.
- 13 Baskakov N.A. Karakalpakski iazyk. Fonetika i morfologia. – Ch.1. – M.: Izd-vo AN SSSR, 1952. – 544 s.
- 14 Tatarskaia gramatika. V treh tomah. I tom. – KazAn, 1995. – 583 с.
- 15 Janabekova A.J. Funkcionaldy Kosymsalar: monografia. – Almaty: “Eltanym baspasy”, 2016. – 112 b.
- 16 Ganiev F.A. FunkcionAlnoe slovovobrazovanie v sovremennom tatarskom literaturnom iazyke. – KazAn, 2009. – 237 s
- 17 Nurhanov S. TiaralyK Katynas jAne tyn tirkester // Sozstan. – Almaty, 1987. – B. 104-116.
- 18 Sossur F. Trudy po iazykoznaniiu. – Moskva: Progres, 1977. – 695 s.
- 19 Novaia filosofskaia ensiklopedia. – 2-e izd., ispr. i dopol. – M.: Mysl, 2010. – T. 1-4. – 2816 s.-slovAr
- 20 Kun T. Struktura nauchnyh revolusi. – M., Progres, 1975. – 43 с.
- 21 BalaKaev M. Kazak Adebі tili. – Almaty: Gylym, 1987. – 272 b.
- 22 Isaev C. Kazirgi Kazak tiliindegi negizgi gramatikalyK ugymdar. – Pavlodar: S. Toraigyrov atyndagy Pavlodar memlekettik universiteti, 2010. – 180 b.
- 23 Ahanov K. Gramatika teoriasynyn negizderi. – А.; Мектеп, 1972. – 215b.
- 24 Suatai S. Leksikalanu Kubylsyy jAne ataulыK tirkester // KazUU Habarsysy. Filologia seriasy. – No 2(132). – 2011. – B. 160-162.
- 25 Sposoby nominasii v sovremmno ruskom iazyke. – Moskva Izdatelstvo “Наука”, 1982. – 295 s.

МРНТИ 16.21.61

<https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-7804.02>

Алдаш А.,¹ СейдамаТ Ә.Қ.²

¹ А. Байтұрсынұлы атындағы тіл білімі институты,
Алматы, Қазақстан

² Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан

ТІЛДЕГІ СТАНДАРТТЫЛЫҚ ЖӘНЕ ТІЛДІК БІРЛІКТЕРДІҢ СТАНДАРТТАЛУЫ (ПРОБЛЕМАНЫҢ ҚОЙЫЛЫСЫ)

Аңдатпа

Лингвистика ғылымында, әсіресе тіл мәдениеті, ағымдағы тіл проблемалары бойынша зерттеулерде “әдеби норма”, “қалыптану”, “образдылық” ұғымдарымен қатар “клише”, “штамп”, “стереотип” терминдері қолданылады. Тілдік бірліктердің тұрақты формула ретіндегі түрін анықтайтын соңғы терминдер, олардың ауызша және жазба коммуникациядағы көрінісі әртүрлі түсіндіріледі. Лингвистикалық еңбектерде клише және стереотип нақты бір жағдаяттарға сәйкес және мәнмәтін ерекшеліктеріне қарай сөйленістегі тұрақты тіркес, таптаурын фраза, тілдік штамп түрінде анықталады. Ал тілдегі стандарттылық “әдеби норма” ұғымына теңдестіріледі. Сонымен қатар “тілдің стандарттылығы” ұғымы дайын формула, дайын сөз, таптаурын сөз

орамы дегендермен бірдей деп қарайтын көзқарастар да бар. Қазақ тіл біліміндегі сөз мәдениеті, әдеби норма бойынша еңбектерде тілдегі стандарттылық құбылыс, оның болу себептері аз қарастырылған.

Мақалада қазіргі қазақ тіліндегі ауызша және жазбаша коммуникацияда игерілетін тілдегі стандарттылық пен стандарт формулалардың кейбір ерекшеліктері, олардың кодификацияланған әдеби нормаларға қарым-қатысы талданады.

Түйін сөздер: әдеби норма, стандарттылық, тіл мәдениеті, таптаурын, клише, штамп, функционалдық стиль, стилдік байлаулы тілдік бірліктер

Aldash A.,¹ Siedamat A.²

¹Institute of Linguistics named after A. Baitursynov,
Almaty, Kazakhstan

²Al Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan

STANDARDIZATION IN LANGUAGE AND STANDARDIZATION OF LANGUAGE UNITS (TO THE PROBLEM STATEMENT)

Abstract

In linguistic science, especially in research on problems of speech culture, the current state of language, along with the concepts of "literary norm", "codification", "imagery", the terms "cliche", "stamp", "stereotype" and "standardization" are used. The latter terms denoting stable formulas of language means are interpreted ambiguously, their manifestation in written and oral communication is considered differently. Cliches and stereotypes in language and speech in linguistic works are defined as a speech turnover, a template phrase, a speech stamp, easily reproduced in certain conditions and contexts. And the standardization of the language is equated with the concept of "literary norm". At the same time, there are also opinions that the concept of "standardized language" is consolidated with ready-made speech formulas, template phrases. In Kazakh linguistics, the features and interrelation of the literary norm and the standardization of language are poorly studied.

The article analyzes problems of standardization and standard formulas in the language used in oral and written communication and their relation to the codification of literary norms.

Keywords: literary norm, standardization, speech culture, stereotype, cliché, stamp, functional style, stylistically marked units

Алдаш А.,¹ Сейдаман А.К.²

¹Институт языкознания имени А. Байтурсынова,
Алматы, Казахстан

²Казахский национальный университет имени Аль-Фараби,
Алматы, Казахстан

СТАНДАРТИЗОВАННОСТЬ В ЯЗЫКЕ И СТАНДАРТНОСТЬ ЯЗЫКОВЫХ ЕДИНИЦ (К ПОСТАНОВКЕ ПРОБЛЕМЫ)

Аннотация

В лингвистической науке, особенно в исследованиях по проблемам культуры речи, текущего состояния языка, наряду с понятиями "литературная норма", "кодифицированность", "образность" употребляются термины "клише", "штамп", "стереотип" и "стандартизованность". Последние термины, обозначающие устойчивые формулы языковых средств, толкуются неоднозначно, их проявление в письменной и устной коммуникации рассматриваются по-разному. Клише и стереотипы в языке и речи в лингвистических трудах определяются как речевой оборот, шаблонная фраза, речевой штамп, легко воспроизводимые в определённых условиях и контекстах. А стандартизованность языка приравниваются к понятию "литературная норма". Вместе с тем, встречаются суждения и о том, что понятие "стандартизованность языка" консолидируется с готовыми речевыми формулами, шаблонными фразами. В казахском языкознании особенности и взаимосвязь литературной нормы и стандартизованности языка мало изучены.

В статье анализируются некоторые проблемы стандартизованности в языке и стандартных формул в языке, используемых в устной и письменной коммуникации и их взаимосвязь с кодификацией литературных норм.

Ключевые слова: литературная норма, стандартизованность, культура речи, стереотип, клише, штамп, функциональный стиль, стилистически маркированные единицы

Кіріспе. Тіл дамуының әрбір кезеңінде қоғам дамуының, сыртқы және ішкі тілдік факторлардың ықпалымен тілде пайда болған жаңғыруларды, жаңа түрленімдерді талдауды қажет етеін жаңа бағыттар мен тың аспектілер туындайды. Жаңа бағыттар да, тың аспектілер де, әрине, тіл ғылымында қалыптасқан дәстүрлі-тарихи бағыттармен тығыз сабақтас. Сонымен қатар рухани жаңғыру басталған соңғы жылдары тілдің

өміршендігін сақтау жайы басты проблемаға айналды; бұл тағдырешті мүдде үшін тіл мен ұлттық болмыс, тіл мен ұлттық код арасындағы байланысты анықтау мақсатында соны бағыттар қолға алына бастады. Солардың бірі – қазақ тілтанымында теориялық тұрғыдан жете зерделенген сөз мәдениеті және әдеби нормалар мәселелеріне, тілдің қолданысындағы жаңа белгілерге қатысты зерттеулер жүргізу. Сөз мәдениеті және әдеби нормалар проблемаларының қатарында қазақ тілінің сөз байлығының қазіргі қолданысы, қоғам мүшелерінің тілдің байлығын қолдану әлеуетінің сипаттары тереңірек талдауды жажет етеді. Өйткені жазба коммуникацияның, мәдениетаралық коммуникацияның тіл қолданысына әсерінен, әлемдік және ішкі-сыртқы саяси-әлеуметтік ақпараттар ағынын шапшаң, кедергісіз жеткізу нәтижесінен қалыптаса бастаған тұрақты, қалып алған тілдік бірліктердің (жеке сөздер мен сөз орамдарының) табиғаты, олардың жағымды немесе пейоративті сипаты, тілдің байлығына кері немесе пайдалы ықпалы, функционалдық стилдерге қарым-қатысы сияқты біралуан мәселелер тіл мен ұлттық болмыс заңдылықтарына байланыстыра зерттеудің өзектілігін танытып отыр. Бұл аталғандар лингвистика ғылымында орныққан және әдеби тіл нормалары аспектілерімен байланысты талданатын, клише, штамп, стереотип ұғымдарына қатысты. Стандартталған тілдік стереотиптер, сондай-ақ қалыпты, тұрақталған тілдік бірліктер дегенге жақындау келетін функционалдық стилдердің стилдік байлаулы тілдік бірліктері (стилистикалық маркированые единицы) деген аталым да бар. Сонымен қатар тілдегі стандарттылық деген термин де аталады, алайда көрсетілген терминдердің терминдік ұғымдық аппараты яғни тілде бар құбылыстардың, оның ішінде стандарттылық пен клише, штамп, стереотип, стилдік байлаулы белгілер дегендерден айырмашылығы және ең бастысы – олардың әдеби нормаларға қатысы қаншалықты деген проблемалар да қазақ тіл білімінде жете қарастырыла қоймаған.

Әдістеме. Ғылыми пікірлерді зерделеу және қорыту, тілдік фактілерді іріктеу, салыстырмалы талдау, лексикалық түсіндірмелі талдау әдістері қолданылды.

Проблеманың қойылысы тұрғысынан әдеби тіл нормалары және сөз мәдениетіне байланысты қазақ тіл білімінің ұлы Ұстаздары – А. Байтұрсынұлы мен Қ. Жұбановтың, қазақ сөз мәдениеті мен қазақ әдеби тілі нормаларының ғылыми-практикалық негізін қалыптастырушылар – академик М. Балақаев пен академик Р.Сыздықтың және олардың мектебі өкілдерінің, әлемдік лингвистикадағы Е.Поливановтың, В.Виноградовтың, М. Кожинаның, Т. Винокурдың, В. Костомаровтың көзқарастарына сүйеніш жасалды.

Нәтижелер және талқылау. Тілдік бірліктердің тұрақты қолданылуы, қалыптану жайында қазақ тіл білімінің іргетасын қалаушылар А. Байтұрсынұлы мен Қ. Жұбановтың пікірлері қазірге дейін құндылығын жоғалтқан жоқ. Ұлт ұстазы қазақ сөзінің құдіретін “Сөз көңілге сипат жағының көркемдігімен, мағына жағының күштілігімен жағады” деп, ал тілдің қолданыс ерекшелігін “Тілдің міндеті – ақылдың аңдауын аңдағанынша, қиялдың меңзеуін меңзегенінше, көңілдің түйін түйгенінше айтуға жарау” деп нық атап көрсетті [1, 230] Профессор Қ. Жұбанов қазақ сөзқолданысының когнитивтік, стилдік, нормалық ерекшеліктерін теориялық тұрғыдан талдады [2, 251-274, 215-233]. Ұлт ұстаздарының ізін жалғастырған М.Балақаев қазақ тілі стилистикасының мәселелерін тұңғыш зерттеуші болса [3], академик Р.Сыздық сөз мәдениеті мен әдеби нормалардың теориялық негіздерін орнықтырды [4, 5].

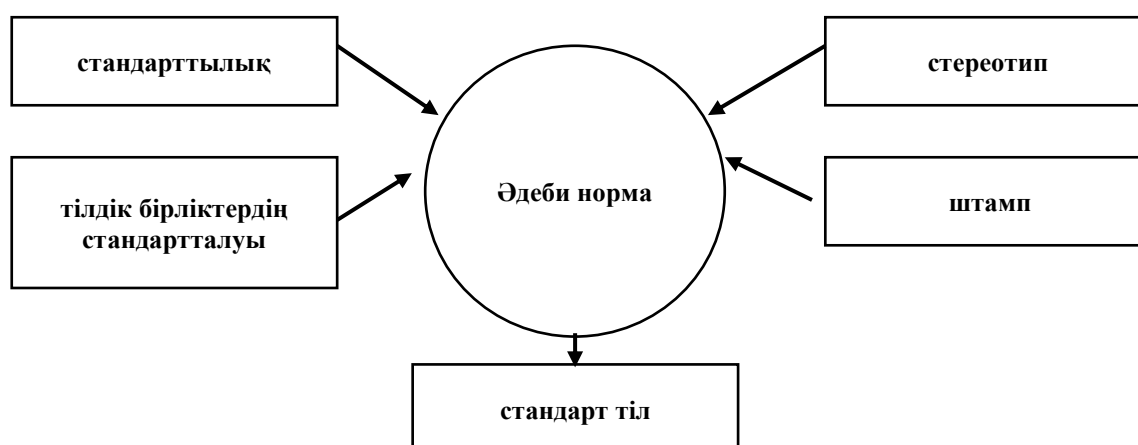
Осы мәселелерге қатысты біралуан ойларды айтудың алдында алдымен сөз болғалы отырған ұғымдардың лингвистикалық-энциклопедиялық анықтамалары 1-кестеде келтірілген.

стереотип	Адам санасында шартты және тұрақты рефлекс түрінде орныққан қызметтің формасы; осы форманың тіл арқылы коммуникациялық актіге түсуі [6, 484]. Стереотиптік тілдік бірліктер өзінің дайын күйінде коммуникативтік актінің күрделі процесін жеңілдетуге де ыңғайлы болып, пайдасын тигізеді [7, 19].
клише	Клише – қарым-қатынас жасау барысында оңай айтылатын дайын сөйлем орамы, сөздер тіркесі, стереотип. Мыс., <i>келешекке үміт арту, тығырықтан жол табу, сәлем айт, тісімен құс тістеу</i> [8, 180].
штамп	Штамп... тілдің өңделіп ажарланған, тұрақты қалыптасқан құралы (дайын элементі). Кез келген сөз, сөз тіркесі, сөйлем жиі қолданудың нәтижесінде штамп бола алады. Мыс., <i>ақ алтын, үзеңгілес жолдас</i> [8, 428].
стандарт	Үлгі, эталон, модель, норма, нормалар мен қағидалардың кешені, ереже ... [9, 1268].
тілдің стандарттылығы	Тілді стандарттау – тілдің нормаға түсуі, тілдік құралдардың стандартталуы, тілдік единицалардың лексикалық, дыбыстау, грамматикалық варианттарын нормаға түсірудің үлгісі ретінде алынған тілге сүйене отырып, бір деңгейге түсіру... Тілді стандарттау бар мүмкіндіктермен жүзеге асырылады [8, 362].
әдеби норма	Әдеби норма жөніндегі пікірлерден туындайтын ортақ түйін – қалыптанған, бір жүйеге түскен, функционалдық стилдерге тармақталған, тілді қолданушылар үшін үлгі болып саналатын, қоғамдағы ұлттық мәдениеттің деңгейінің бір белгісі болып табылатын тілдің өмір сүруінің бір формасы.

Кесте 1. Тілдегі стандарттылық қатысты терминдердің жалпы сипаттамасы

Байқалғанындай, біріншіден, талданып отырған терминдердің анықтамасында ортақтықтар бар, айтарлықтай айырмашылықтар да байқалмайды. Ортақтықтары – қалыптанған; нормаға түсіру; тілдің өңделіп ажарланған, тұрақты қалыптасқан құралы; оңай айтылатын дайын сөйлем орамы, сөздер тіркесі деген анықтамалар, ал айырмашылықтары мынада: әдеби тіл нормаларының сақталуы қоғамдағы ұлттық мәдениеттің деңгейінің жоғарғы белгісі болса, клише, штамп, таптаурын дегендерге көбінесе “тіл байлығын еркін қолдануға кедергі келтіретіндер” ыңғайында бағаланады. Осындай әртүрлі көзқарастардың болуы әсіресе тілдегі стандарттылық пен тілдің стандартталуы мәселелеріне қатысты көптеген проблемалардың анықталмағандығын дәлелдейді.

Екіншіден, әлемдік тіл білімінде әдеби тілге және әдеби тілдің нормаларына қатысты зерттеу жұмыстарына үңілсек, әдеби тілді стандарт тіл деп атау нұсқалары бар. “Литературный язык (также стандартный язык) – обработанная часть общенародного языка, обладающая в большей или меньшей степени письменно закреплёнными нормами; язык всех проявлений культуры, выражающихся в словесной форме” [10, 108]. Тілдегі стандарттылықтың әдеби нормаға қатысы 1-ші суретте келтірілген.

Сурет 1. Тілдегі стандарттылықтың әдеби нормаға қатысы

Сонымен қатар ағылшын тіл білімінен енген “стандарт тіл” терминін орыс зерттеушісі Е.Д. Поливановтың зерттеулерінен “языковой стандарт русского языка” атты нұсқасында кездестіреміз. Ғалымдардың пікірінше, аталмыш терминді әдеби тілдің орнына қолданудың басты себебі, әдеби тілді әдебиет тілімен шатастырудан туған. “Введение термина “стандарт” необходимо ввиду чрезмерной “привязки” термина “литературный язык” к понятию “язык литературы”, особенно условному в наши дни, когда стандарт создается во многом средствами массовой информации, а также иерархической коррелятивностью с его оппонитом нонстандартом в отличие от негативной отнесенности терминов нелитературная речь, просторечие, vulgar speech и т.п. В какой-то мере аргументом в пользу употребления термина стандарт может служить и широкое вхождение самого слова стандарт и производных стандартный, стандартно, стандартность в современный русский язык, что способствует быстрому усвоению лингвистического термина” [11, 17].

Үшіншіден, зерттеулерге қарағанда, тілдегі стандарттылық және осы арқылы тілдік бірліктердің стандартталуы функционалдық стилдерге және олардың әрқайсысының өзіндік белгілерінің (стилдік байлаулы тілдік бірліктерінің) болуына тікелей байланысты. Бұл заңдылық шындыққа сәйкес келеді. Өйткені әрбір функционалдық стиль қарым-қатынасты орнықтыру, ақпаратты беру мақсатында алдында тұрған сыртқы міндеттерге сәйкес, әрі сыртқы лингвистикалық факторлардың ықпалына бағына отырып, тілдік бірліктерді іріктеп алады. Іріктелген тілдік бірліктердің қолданыс жиілігі артқан сайын олар стандарттала түседі, нақты бір стилдің байлаулы белгісі ретінде қалыптасады. Дегенмен кей реттерде осы құбылыс таптаурындылыққа да айналуы мүмкін.

Мәселен, қазақ ресми-іскери стилінің маңызды түрі – заңнамалық құжаттар мәтіндеріне тән тұрақты, стандартталған тілдік бірліктер бар. Заңнамалық құжаттар мәтіндеріне “Осы қаулы қол қойылған күнінен бастап қолданысқа енгізіледі”; жүктелсін, тапсырылсын, белгіленсін; Осы Нұсқаулық; Қазақстан Республикасының білім туралы заңына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы” типтес тұрақталған стандартты қолданыстар тән. Оларды жүктеп отырмыз / жүктеп береміз; Бұл қаулы; бұл Нұсқаулық деп немесе соңғы мәтінде қайталанып тұрса да, қазақ тілінде мұндай қайталаулар таптаурындылықтың белгісі болса да, туралы сөзі “жайында / жайлы / жөнінде” синонимдерімен алмастырылмайды. Бұл жайттың сыртқы себептері бар. Сондай-ақ төмендегі мәнмәтінге назар аударайық.

Егер Қазақстан Республикасы бекіткен халықаралық шартта осы Заңдағыдан өзгеше ережелер белгіленсе, халықаралық шарттағы оны қолдану үшін Қазақстан Республикасының заңын шығару талап етілетін жағдайларды қоспағанда, халықаралық шарттың ережелері қолданылады.

Осы сөйлем құрылымы жағынан қазақ тілінің ішк заңдылықтарының сақталуынан өзгешелеу, сондықтан мазмұнын да шапшаң түсіну қиын. Алайда заңнамалық құжаттың барлық түрінде осы бейтарап мәнмәтін қайталанатын, барлығына ортақ мәнмәтін, бұл – заңнамалық құжаттың стандартталған құрылымдарының бірі.

Қазақ әдеби тілінің маңызды функционалдық тармағы – публицистикалық стиль. Публицистикалық стилдің құрылымдық, тілдік-стильдік ерекшеліктері қазақ тіл білімінде жан-жақты зерттелген, әлемдік лингвистикада да іргелі еңбектер мол. Осы тармақтың стильдік байлаулы белгілері, басқа стилдерден аражігі айқындалған. Публицистикалық стиль – тілдің дамуын айрықша танытып отыратын күрделі сала, жалпы, тілдің динамикасындағы өзгерістерді осы стилдің үлгілерінен айқын көруге болады.

Мына пікірлер назар аудартады. Ғалым Р. Сыздықова “Тілдік нормадағы функционалды стильдерге қарай ажыратып тануда олардың бір стиль шеңберінде тұйықталған сипаты жағын білу керек. Өйткені бір функционалды стильдің ішінде ғана емес, азды-көпті стиларалық “ауыспалы тіркестер жүріп жатады” деп жазған еді. Одан әрі ғалым былайша тұжырымдайды: “публицистикалық стильде ғылыми стильдің ерекшеліктері, көркем әдебиеттің элементтері кездесіп отыратыны стильдердің басты қағидаларының бірі екенін оның сол стильге тән лингвистикалық белгілерінің толық қамтитын бөлігіне байланысты да тану мүмкіндігін көрсетеді. Ал көркем әдебиет стилінде ғылыми стильдің де, ресми құжат түрінің ауызша түрі, немесе, сот залынан көрініс суреттелсе, заң тілінің де элементтері кездеседі. Ресми құжат тілі мен іс қағаздар тілінде де ғылыми стильге тән дәлдік, нақтылық бола отырып, реттілік көрсеткіштері, сөйлемдерінің тілдік құрылымдық ұқсас кешендерге жіктелген түрлерін кездестіруге болады” [4, 9].

Т.Г.Винокур функционалдық стильдерді топтастыруда мынадай белгілерін ескеру қажеттігіне баса назар аударған: 1) әдеби тілдің қандай бір түрін функционалдық стиль ретінде айқындау үшін осы түрі адам қызметінің белгілі бір саласында әрдайым қолданылуы керек; 2) әдеби тілдің қандай бір түрін функционалдық стиль ретінде айқындау үшін тілде іс жүзінде қандай да қатынас саласында қызмет атқаратын және осы өмір саласында қатынас жасау ерекшеліктерімен айқындалған сөйлеу құралдарының белгілі бір мөлшері болуы қажет [12, 9].

Соңғы ширек ғасырдан астам уақыттағы еңбектерде публицистикалық стилге “стиларалық стиль деген анықтама беріліп келеді. Бұның себебі неде? Себеп – тіл динамикасындағы өзгерістерді синхронды-диохронды салыстыра зерттеуден туындап отыр. Нақтырақ айтқанда, өткен ғасырдың орта тұсындағы мерзімді басылымдарда тұрақты тілдік бірліктер басым орын алды: *бой көрсетті, орын алды, болып табылады, орналасуда, орындалуда, ресми сапар; екіжақты ынтымақтастық; жоғары мәртебелі мейман; құрметті қарауыл; ресми тіл; ресми атау; ресми дерек; толайым табыс; өтпелі кезең; жеке кездесу; ынталы топ; іскер топ; оң ықпал; белсенді жұмыс; маңызды бағыт; қысқа мерзімді; орта мерзімді; тұсаукесер рәсім; қарсы алу; сап түзеу; бет түзеу; әңгіме қозғау; аяқ басу; жүзеге асыру; іс жүзіне асыру; жақсарта түсу; қол жеткізу; атап көрсету; қызығушылық таныту; байқалып отыр; баса айту; көздеу; сенім білдіру; жоспарланып отыр* және т.б. тәріздес тұрақталғандармен қатар аударманың ықпалымен жасалған *ақ алтын, көгілдір отын, жұмсақ алтын, дала аруы* типтес перифразалар қазақ баспасөзінде жоғары жиілікпен қолданылды. Содан кейінгі кезеңдерде қазақ баспасөзі осындай стереотип тілдік бірліктердің бірқатарын публицистикалық мазмұндағы дискурстың стандартына айналдырды (*ресми сапар; екіжақты ынтымақтастық; жоғары мәртебелі мейман, жүзеге асыру; іс жүзіне асыру* және т.б.), басқаларын біртіндеп ығыстырды, сөйтіп, публицистикалық стилдің әсер ету және ақпарат беру функцияларын жүзеге асыру мүддесінде жалпытілдік қордағы барлық мүмкіндіктерді пайдалануға қарай көшті. Сөз ретінде айта кетелік, публицистикалық стилдің негізгі функциясы ақпарат беру екендігі, екіншісі – берілген ақпаратқа сендіру, пікір қалыптастыру, яғни әсер ету екендігі аталып келді. Ал қазіргі кезде осы саланың осы екі функциясының арасалмағы теңбе-тең, тіпті кей реттерде әсер ету функциясы басымрақ деуге болады. Осы мақсатта қазіргі баспасөздің тек тақырыптарының өзінде риторикалық құрылымдар (*Қазақты кім киіндіріп жүр? Қара шаңырақтың иесі кім?*); образды сөздер: *сарқыт, тауқымет, дидарласу (Мұраға таластың тауқыметі; Базардағы бәтуасыз шаруа; Спорт сарқыты)*; синонимдердің ресурстары (*кездесу* дегеннің орнына – *дидарласу; жеңілу* дегеннің орнына – *сүріну, тізе бугу; әңгіме жалғасты* дегеннің орнына – *әңгіме өрбіді*) тәрізді қолданыстар бар. Сонымен қатар қазіргі публицистикалық стиль қоғамдық-саяси лексиканың жаңа үлгілерін (*ұлттық бірегейлік, бітімгерлік, толеранттылық, жыл адамы, ұлттық құндылық, болашаққа бағдар* және т.б.) қалыптастырды. Әрине, бұлардың соңғылары – публицистикалық стиль арқылы пайда болған тілдегі стандарттылықтың, әдеби тілдің жаңа нормалық үлгілері.

Осы фактілерден көрінетіндей, тілдегі стандарттылық пен әдеби нормалардың арасында байланыс бар. Сондықтан әдеби норма туралы ақпаратты жүйелеу де маңызды.

Әлем тіл білімінде әдеби тілге және әдеби тілдің нормаларына қатысты зерттеу жұмыстарына үңілсек, әдеби тілді стандарт тіл деп атау нұсқалары бар. “Литературный язык (также стандартный язык) – обработанная часть общенародного языка, обладающая в большей или меньшей степени письменно закреплёнными нормами; язык всех проявлений культуры, выражающихся в словесной форме” [9, 108].

Тілдегі *стандарт пен стандарттылық* ұғымдарын *әдеби тіл* терминімен тығыз байланыста салыстыра қарағанда, *стандарттылық* және *әдеби норма* теңбе-тең бе; сондай-ақ әдеби тілдің қай белгісінен стандарттылық айқын көрінеді деген тәрізді бірқатар сауалдар туындайды. Ал бұл мәселелер әдеби тіл нормаларына тығыз байланысы бар *тілдегі стандарттылық* және *тілдік бірліктердің стандартталуы, клише,*

стереотип, штамп тәрізді күрделі құбылыстармен сабақтастыра зерделеудің өзектілігін танытады. Бұл проблемалардың маңыздылығы сонымен қатар қазіргі кезде ұлттық сананың жаңғыруы мен рухани күштің арқауын ұстайтын негізгі құрал – тіл байлығын, сөз құдіретінің қолданысын зерттеудің кезек күттірмейтіндігіне байланысты. Белгілі ғалымдар – профессор Н. Уәлидің еңбектерінде бағдар боларлық құнды тұжырымдар бар. Ғалым Н. Уәли сөздің жатықтығы мен байлығы, сөз тазалығы мен сөз әсерлілігі туралы ғылыми түйіндер жасады [13], іргелі еңбектердің бірінде ағымдағы тілдің, сөз мәдениетінің мәселелері талданып, тілдегі клише, стандарт ұғымдарының аражігін ажыратылған және олардың әдеби нормаларға қатысы анықталған [14].

Қорытынды. Қазақ әдеби тілінің негізгі белгілерін саралай отырып, келесі тұжырымдарды алға тартамыз: жоғары деңгейдегі әдеби тіл қалыптасқан, нормаланған ұлттық тілде стандарттылық болады және жақсы дамыған, тұрақталған нормалары бар тіл халықтың ұлттық мәдениетінің, оның ішінде сөз мәдениетінің де жоғары дамығанын танытады. Тілдің стильдік тармақтары саралана түскен сайын стандарттылық та айқын болады.

Тілдегі стандарттылықты айқындауда әдеби тілдің функционалдық стильдерінің рөлі маңызды. Әдеби тілдің негізгі шарты нормалылық, сұрыпталған тіл болу қажеттілігі болса, бұл да – стилдердің негізгі ұстанымы. Әдеби норма мен тілдік құралдардың стандартты қолданылуы тығыз байланысты. “Функционалдық стильдердің әрқайсысы өз мүмкіндіктерінше тілдік бірліктерді қолданудың өзіндік модельдері мен трансформациясын жасауға ұмтылады. Ол тілдің дамуына және стилді қалыптастыруға ықпал жасайды. Тілдік модельдер мен бірліктер функционалдық стильдердің шеңберінде қарастырылады” [8, 12].

Қазіргі кезеңде қазақ тілінің сөздік байлығын жан-жақты айналымға түсіру арқылы тілдің коммуникативтік қызметінің аясын кеңейту бағыты нормалық талаптардың ауқымын ұлғайтып отыр. Ал бұл жағдай, тілдің барлық мүмкіндіктерін пайдалану бағыты тілдегі барлық құбылыстарды тіо ғылымындағы жаңа әдістер мен көзқарастарға сүйене отырып тыңнан талдауды қажет етеді. Олардың қатарында “ойды жеткізудің зерделі құралы” (интеллектуализированное средство выражения) деп бағаланатын клише [15, 125-131], адам санасында жиналған ақпараттың шоғырланып, сақталып, белгілі бір ситуацияға байланысты тіл арқылы таралатын тілдік құрылымдар мен құбылыстар, әрі әрқашанда тұрақты сипатқа ие сөздер мен сөз тіркестері түрінде стандартталғандар, стильдік уәжсіз, шектен тыс жиі қолданысынан туындаған, көп жағдайда адам жадында сақталған тіркес ретінде қайталанатын, образды бояуы бәсең, таптаурын сипатқа ие сөздер, сөз тіркестері мен құрылымдар бар. Бұл аталғандар әдеби тіл нормаларына, сонымен қатар тілдік жағдаяттар мен коммуникативтік талаптарға сәйкес әсерлі қолдану – тілдің әсерлілігі құбылысымен тығыз сабақтастықта талдануы қажет.

Әдеби норма дегеніміз – тілдік құралдардың стандартты қолданылуы. Функционалдық стильдердің әрқайсысы өз мүмкіндіктерінше тілдік бірліктерді қолданудың өзіндік модельдері мен трансформациясын жасауға ұмтылады. Ол тілдің дамуына және стилді қалыптастыруға ықпал жасайды. Тілдік модельдер мен бірліктер функционалдық стильдердің шеңберінде қарастырылады.

Ғалым Т.Г. Винокур тіл мәдениетінің екі сатысын атап көрсеткен болатын: бірі – кіші сатысы, қолданыс тілінің дұрыстығы, екіншісі – қолданыс тілінің биік шыңы – стилистикаға қатысты, дәлірек айтқанда, стилистикалық норма [10, 12]. Ендеше, стилистикалық норма дегеніміз – қарым-қатынас аясындағы тілдің қолданыс мақсатына, міндетіне және мазмұнына сай, тарихи жағынан қалыптасқан тілдік мүмкіндіктердің жүзеге асу ережелері, ұстанымы. Әдеби тілдің жоғары мәдениеті ойды дұрыс, дәл және ақылға қонымды етіп тілдік құралдар арқылы жеткізе білу болып табылады. Зерттеушілердің қай-қайсысы да тілдің әлеуметтік қызметіне мақсаттық стильдердің қатысты екендігін атайды. Олай болса, тілдегі стандарттылық ұғымы стилистика ғылымы мен тіл мәдениеті ғылымы аясында әлі де терең зерттеуді қажет етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Байтұрсынов А. *Ақ жол: Өлеңдер мен тәржімелер, публ. мақалалар және әдеби зерттеу / Құраст. Р.Нұрғалиев. – Алматы, Жалын, 1991. – 464 бет.*
- 2 Жұбанов Қ. *Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – өңд., 3-бас. – Алматы, Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2010. – 608 бет.*
- 3 Балақаев М., Томанов М., Жанпейісов Е., Манасбаев М. *Қазақ тілінің стилистикасы. – Алматы, Мектеп, 1974. – 190 бет.*
- 4 Сыздықова Р. *Сөз құдыреті. – Алматы: Санат, 1997. – 224 бет.*
- 5 Сыздық Р. *Тілдік норма және оның қалыптануы(кодификациясы). – Астана: Елорда, 2001 - 230 бет.*
- 6 *Словарь социолингвистических терминов (неопр.). – Москва: Российская академия наук. Институт языкознания. Российская академия лингвистических наук, 2006. – С. 217.*
- 7 *Словарь иностранных слов. – Москва: Русский язык. – 1980. – 622 с*
- 8 Сулейменова Э.Д., Шаймерденова Н.Ж., Мадиева Г.Б. и др. *Словарь по языкознанию. Тіл білімі сөздігі. – Алматы, 1998. – 544 с.*
- 9 Котюрова М.П. *Научный текст и стиль мышления ученого // Вестник Пермского университета. – Пермь, 1996. – Вып II. – С. 26-42.*
- 10 Винокур Т.Г. *Развитие функциональных стилей современного русского языка. – М.: Наука, 1968. – 231 с.*

11 Кёстер-Тома, З. Стандарт, субстандарт, нонстандарт // Русистика. Берлин, 1993. – № 2. – С. 15-31.

12 Винокур Т.Г. О содержании некоторых стилистических понятий. – Либроком, 2009. – 104 с.

13 Уәли Н. Сөз мәдениеті. – Алматы, Мектеп, 1984. – 117 б.

14 Алдаш А Сөз мәдениеті: жаңа қолданыстар негізінде: монография. – Алматы: “Сардар” баспа үйі, 2015. – 320 б.

15 Сорокин Ю. А. Стереотип, штамп, клише: к проблеме определения понятий // Общение. Теоретические и прагматические проблемы. М., 1978. – С. 125-131.

References:

1 Baitursynov A. Ak jol: Olender men tArjimeler, publ. makalalar jane adebi zertteu / Kurast. R.Nurgaliev. – Almaty, Jalyn, 1991. – 464 bet.

2 Jubanov K. Kazak tılı jonındeги zertteuler. – ond., 3-bas. – Almaty, Memleketтік tıldı damytu instituty, 2010. – 608 bet.

3 BalaKaev M., Tomanov M., Janpeisov E., Manasbaev M. Kazak tılınin stilistikasy. – Almaty, Mektep, 1974. – 190 bet.

4 Syzdykova R. Soz Kudyreti. –Almaty: Sanat, 1997. –224 bet.

5 Syzdyk R. Tildik norma jane onyn Kalypstanuy(kodifikasiyası). – Astana: Elorda, 2001 - 230 bet.

6 Slovar sociolingvističeskih terminov (neopr.). – Moskva: Rosiskaia akademiya nauk. Institut iazykoznanija. Rosiskaia akademiya lingvističeskih nauk, 2006. – S. 217.

7 Slovar inostrannyh slov. – Moskva: Ruski iazyk. – 1980. – 622 c.

8 Suleimenova E.D., Saimerdenova N.J., Madieva G.B. i dr. Slovar po iazykoznaniju. Til bilimi sozdıgi. – Almaty, 1998. – 544 c.

9 Koturova M.P. Nauchnyi teks i stil myslenia učenogo // Vestnik Permskogo universiteta. – Perm, 1996. – Vyp II. – S. 26-42.

10 Vinokur T.G. Razvitie funkcionalnyh stilei sovremennogo ruskogo iazyka. – M.: Nauka, 1968. – 231 s.

11 Koster-Тома, Z. Standart, substandart, nonstandart // Rusistika. Berlin, 1993. – № 2. – S. 15-31.

12 Vinokur T.G. O soderžanii nekotoryh stilističeskih ponAti. – Librokom, 2009. – 104 s.

13 Uali N. Soz madenieti. – Almaty, Mektep, 1984. – 117 b.

14 Aldas A Soz madenieti: jana Koldanystar negızinde: monografıa. – Almaty: “Sardar” baspa uii, 2015. – 320 b.

15 Sorokin Ju. A. Stereotip, stamp, klise: k probleme opredelenia ponAti // Obsenie. Teoreticheskie i pragmaticheskie problemy. M., 1978. – S. 125-131.

МРНТИ 16.21.47

<https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-7804.03>

Алдашева К.С.,¹ Иманқұлова М.А.²

¹М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті,
Орал, Қазақстан

²Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан

**ҚАЗАҚЫЛАНДЫРЫЛҒАН ЛЕКСИКАЛЫҚ ЖАҢАЛЫҚТАРДЫҢ
ӨЗГЕ ТІЛДІК ӘСЕРГЕ ҚАРСЫ ИММУНИТЕТІ
(жалпы білім беру жүйесінің білім мазмұны негізінде)**

Аңдатпа

Қоғамдық сананы жаңғырту мен латын графикасына негізделген қазақ әліпбиіне көшу жағдайында қазақыландырылған лексикалық жаңалықтардың менталды лексиконда шоғырлану үдерістерін зерттеу аса өзекті болып отыр. Осымен байланысты қазақыландырылған лексикалық жаңалықтардың ғылыми-практикалық тұрғыдан жүйелеу және қорыту Қазақстандағы тіл саясатының басым бағыттарының бірі – тілдің лексикалық қорын жетілдіруге, жаңа тілдік бірліктерді бірізділендіру мен қалыптандыруға, қазақ тілінің ұлттық корпусын табысты түрде қалыптастыруға нақты үлес қосады, сондай-ақ оқушылардың лексикалық жаңалықтарды меңгеруінің әдіснамалық негіздерін айқындау және бейіндік мектептер үшін әдістемелік жүйені әзірлеу қазақ тілін оқытудың әдіснамасын жетілдіру мен стандарттауға, қазақ тілінің қажеттілігін арттыруға ықпал етеді. Ұлт тілінің өзге тілдік әсерге қарсы басты иммунитеті – қазақыландыру. Қазақ тілінің өзге тілдік әсерге қарсы иммунитетін бағалау жалпы білім беру жүйесінің білім мазмұнындағы қазақыландырылған лексикалық жаңалықтарға талдау жасауды қажет етеді. Мақалада жалпы білім беру жүйесіндегі оқулықтардың білім мазмұнындағы қазақыландырылған лексикалық жаңалықтарды талданады.